

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

XIII ELMİ ARAŞDIRMALAR TEZİSLƏR TOPLUSU

XIII COLLECTION OF THESES ON
SCIENTIFIC RESEARCH

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.717

XIII ELMİ ARAŞDIRMALAR

Tezislər toplusu

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2024/XIII>

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 2.717

**XIII Collection of theses on
SCIENTIFIC RESEARCH**

**Bakı – Bakı
2024**

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
tezis.aem@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

idealonline

ORCID

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Nəzakət QƏHRƏMANZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi / Azərbaycan
qehremanzade77@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qazənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti /
Qazaxistan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politehnik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Rajəş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetii / Özbəkistan

Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə

Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Editor

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Master student Nazakat GAHRAMANZADEH,
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
qehremanzade77@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANI, The University of Texas at Tyler / USA
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Selcuk University / Turkey
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Arzu Xəlilzadə

Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
arzuxelilzade89@gmail.com

**XXI ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA TEXNOLOGİYANIN
İNKİŞAFININ MƏDƏNİYYƏTƏ TƏSİRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan, rabitə və informasiya texnologiyaları, mədəniyyət

Keywords: Azerbaijan, communication and information technologies, culture

Mədəniyyət cəmiyyətin sosial və psixoloji dəyərlərinin və bu dəyərləri əks etdirən maddi elementlərin bütünüdür. Texnologiyanın özü mədəniyyət elementi kimi mədəniyyətə müxtəlif təsirlər yaradır. Texnologiyanın mədəniyyətə uyğunlaşması zərurəti texnologiya tərtibatçılarının diqqət etməli olduğu amillərdən biridir. Texnologiya və mədəniyyət bir-birinə təsir edir və hər ikisinin dəyişməsi və inkişafı zamanla qaçılmazdır. Texnologiya öz məhsulları və prosesləri vasitəsilə cəmiyyətə təsir edir ki, bu da son nəticədə həyat keyfiyyətinə, insanların hərəkət və qarşılıqlı əlaqəsinə təsir göstərir (Günay, Özer, 2001: 84). Digər tərəfdən, sosial ehtiyaclar, münasibət və dəyərlər də texnoloji inkişafın istiqamətinə təsir göstərir. Texnoloji sistemlər insanlar tərəfindən icad edildiyi üçün onlar əhalinin ehtiyaclarının və mədəniyyətinin mahiyyətini əks etdirir. Əgər inkişaf etmiş elm və texnika mədəniyyəti

yoxdursa, o cəmiyyətdə elm və texnologiya istehsalı da ola bilməz (Chayci, Karagulle, 2016: 570-586). Əgər cəmiyyətdə fəlsəfi mədəniyyət kifayət qədər güclü və inkişaf etmirsə, texnologiya dəyərləri və mədəniyyəti müəyyən edir. “Elm Çində də olsa gedib alın”, “Hikmət möminin itmiş malıdır”, “Düşməninizin silahları ilə silahlanın”, “Güclü müsəlman zəif müsəlmandan daha xeyirlidir” hədisləri bizə texnologiya mövzusunda həm əlaqədar, həm də diqqətli olmağımızın vacibliyini nəsihət edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımıza mühüm töhvələrindən biri də azərbaycançılıq məfhumunu köklü ideologiyaya çevirərək onu bütün inkişaf sahələrinin özəyinə gətirməsi olmuşdur (Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi, 2002). Məhz bu ideologiyanın möhkəmlənməsi xalqımızın çoxəsrlik mədəniyyətini, dəyərlərini istənilən inkişaf perspektivlərində qoruyub saxlamağa təkan verdi. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra da eyni siyasi xətt davam etdirildi. Bugün informasiya-texnologiya sahəsində aparılan siyasətin uğurlu nəticələri həm də xalqımızın mədəni inkişaf səviyyəsini beynəlxalq arenada təqdim etmək baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycanda yeni nəsil şəbəkə avadanlıqlarının tətbiq edilməsi, 3-cü GSM mobil rabitə operatoruna lisenziya verilməsi, elektron hökumətin qurulması həm də yüksək mədəni inkişafın göstəriciləridir. İnnovativ ideyaları maliyyələşdirmək üçün İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu, Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılması məhz cəmiyyətin rifah halının yüksəldilməsinə hesablanıb (4). Həyata keçirilən işlərin nəticəsi olaraq isə, ölkənin rabitə və informasiya sahəsinin gəlirləri ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 5,5% artaraq 1,2 milyard manata çatıb, gəlirlərin Ümumi Daxili Məhsulda payı 1,9%, qeyri-neft sektorunda payı isə 3,7% təşkil

edib (5). Bu cür aparılmış məqsədyönlü siyasət sayəsində xalqımız mədəni dəyərlərindən uzaqlaşmadan, texnoloji yenilikləri mənimsəyərək informasiya texnologiyaları sahəsində milli model yaradılmışdır. Nəticədə dünyada yaranan qlobal trendlər, liberal iqtisadi islahatlar həmin milli modelin tərkib hissəsi olaraq koordinasiya olunur.

Ədəbiyyat

1. Günay, D., Özer, H. (2001). “Mühəndis və mühəndisin vəzifəsi”. IV Milli Maşınqayırma və Təhsil Simpoziumu, TMMOB-Maşın Mühəndisləri Palatası, 01-03 noyabr. MMO Nəşri № E/2001/288, YTU Auditoriyası. İstanbul, s.83-94.
2. Chayci, B., Karagulle, A.E. (2016). Digitizing Communication and Cultural Hybridization. Global Media Journal TR Edition. 12(6), səh.570-586.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. (2002). Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı.
4. “İlham Əliyev “BakuTel-2014” XX Azərbaycan Beynəlxalq telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sərgisi ilə tanış olub”. <https://president.az/az/articles/view/13592/print>
5. <https://www.stat.gov.az/>

Elvira Yusifova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
yusifovaelvira@mail.ru

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARININ TƏMİNATI: HÜQUQİ DÖVLƏTİN ƏN ALI MƏQSƏDİ KİMİ

***Açar sözlər:** insan hüquqları, hüquqi dövlət, prinsiplər, Konstitusiya, qərarlar, müasir inkişaf tendensiyaları, hüquqi məqsədlər*

***Keywords:** human rights, rule of law, principles, constitution, decisions, modern developmental trends, legal objectives*

Dövlət və fərd arasında münasibətlərin problemi hüquq dövlətinin mahiyyətinin anlayışında ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Məşhur İsveçrəli hüquqşünas T.Flaynerin deyimi ilə: "İnsan hüquqları yalnız hüquqla idarə olunan dövlətdə qoruna bilər".

Hüquqi dövlətinin varlığının insan hüquqlarının üstünlüyünün tanınmasından asılı olduğu müzakirə edilərkən, bu dövlətin əsas məqsədi olan hüquq və azadlıqların insan qüdrətində olan hüquqi dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılması fikri vurğulanmalıdır, çünki fərdin hüquq və azadlıqları, dövlətin müstəqil gücünə qarşı ən əhəmiyyətli qarşıdurma nümayişidir və bu, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması və özün-məhdudlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu səbəbdən, insan hüquqlarının dövlətə qarşı üstünlüyü, hüquqi dövlətin əsas, təyin edici və hüquqi dövlətin quruluşunu təşkil edən prinsipdir. Bu prinsip digər xüsusiyyətlərlə əlaqəli olaraq insanın azadlığının və hüquqlarının həyata keçirilməsinə

xidmət edir: hüquq prinsiplərinin əsasında dövlət və ictimai həyatın qurulması, iqtidarın bölünməsi, fərd və dövlətin müxtəliflik və məsuliyyətidir.

Hüquqşünas P. Novqorodtsev, azadlıq və insan hüquqlarına əsaslanan hüquqi dövlətin təbliği əsasında təhlil edərəkən vurğulayır ki, dövlət bu xüsusiyyətdə insanlığa vacib və zəruri xidmətlər göstərən təşkilatın praktiki fəaliyyətini saxlamışdır.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir (fəsil 1, maddə 12). Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur (fəsil 3, maddə 71). Bu öhdəliyi icra etmək, Azərbaycanın Konstitusiyasında demokratik və hüquq dövləti kimi təyin edilmiş statusuna əsaslanan insan və vətəndaş hüquqlarının təminatının vacib məqsədi ilə əlaqəlidir. Bu məqsədi həyata keçirmək, dövlətin insan və vətəndaş hüquqlarını qorumaq üçün sistem yaratmaq və bu qoruma üçün açıq hüquqi prosedurları təyin etmək öhdəliyi ilə əlaqəlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi S.Salmanovanın fikrincə: "Hər hansı demokratik cəmiyyətin əsası insan hüquqları və onların qorunması mexanizmindədir. Cəmiyyətin inkişafı, yalnız onun maddi və mənəvi rifahının, onun hüquq və azadlıqları baxıldıqda insanın ən yüksək dəyərə çevrildikdə mümkündür".

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya sisteminin əsasını təşkil edən Konstitusiya prinsipi, insan və vətəndaş hüquqlarının prioritetinin təmin edilməsidir. Bu prinsip, yalnız konstitusiya təşkilatlı cəmiyyətə əsas yaratmaqla kifayətlənməyərək, bu cəmiyyətin şəxsiyyətinin təhqir, hüquqlarının zərər görməsi, fərdin maraqları və tələbatlarının dəstəklənməsi cəhdinin

təkrarlanmasına qarşı hüquq müdafiəsini də təmin edən əsas normadır.

Demokratik və hüquq dövlət quruluşunda insan və dövlət arasındakı münasibətlərin başqa prinsiplərinə nəzər saldıqda, mövcud vaxtda insan hüquqları konsepsiyasının əsasına qoyulmuş əhəmiyyətli prinsiplərdən biri, insan və vətəndaş hüquqları ilə birlikdə hüquqi kateqoriya kimi tanınmasıdır. Bu kateqoriyaların ayrılan olunması vacibdir. Onlar şəxsiyyətin statusunun müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirir. "İnsan hüquqları" ifadəsi şəxsin hüquqlarının özü kimi vurğulanaraq, dövlətin şəxsiyyətin şəxsi həyatına qarışmamasını vurğulayır. Həmçinin, vətəndaş hüquqları, kimi E.A.Lukaşeva professorunun qeyd etdiyi kimi, "şəxsin dövlət ilə münasibətlər sahəsini əhatə edir və şəxs bu sahədə öz hüquqlarını yalnız qanunsuz müdaxilədən qorunmağına deyil, hüquqlarının həyata keçirilməsində dövlətin aktiv köməyi ümid edir. Vətəndaş statusu, onun dövlətlə - vətəndaşlıq institutu ilə özəlliklə bağlıdır".

Hüquq və azadlıqların təyin olunduğu və əhəmiyyətli məsələlərdə hüququn dövlətin klassik yanaşmasınınin tərki edilməsi prinsipi də qeyd edilə bilər ki, bu da müasir cəmiyyətin demokratik quruluşu ilə əlaqəlidir. Sosialist cəmiyyətin suppressiyası, şəxsiyyətin azadlığına hörmətsizlik (insanın bəzi dəyərləri tətbiq etməyə məcbur etmə, insanın düşünmə azadlığına icra verilməmə,) kimi postulatları, 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra keçmiş qaldı.

Mövcud olan prinsiplər arasında qeyd edilən başqa prinsiplər də var, o cümlədən insan hüquqlarının, özündən ancaq doğulduğu andan etibarən (maddə 2, fəsil 24 Konstitusiyası) sərhədsizliyi, dəyişilməzliyi və əliliksizliyi və hər bir şəxsin hüquqlarını qanun tərəfindən qadağan olunmayan yollar və vasitələrlə

müdafiə etmək imkanı və hər bir şəxsə qorunmağın təmin edilməsi (maddə 3, fəsil 26 Konstitusiyası) prinsiplərini də qeyd etmək mümkündür.

İnsan hüquqlarının prioritetinə əsaslanan konstitusional dövlət prinsiplərinin bütünü tətbiq edilməsi şəraitində bu hüquqların həyat tərzinin, siyasi gücün və cəmiyyət mədəniyyətinin vəziyyətinin və ölkənin milli və tarixi xüsusiyyətlərinin aspektlərinə riayət edilməlidir. Bu xüsusiyyət dünya ölkələri arasında konstitusional dövlətin xüsusiyyətlərində, hüquq müdafiəsi institutları və prosedurlarında ifadə olunur.

Anlaşılmalıdır ki, cəmiyyət içində sosial münasibətlər, çatışmalar, siyasi mübarizə və hüquq əsaslı olmayan bir vəziyyətdə hüquqi dövlət yaratmaq mümkün deyil. Belə bir dövlət, ancaq vətəndaşların bu dövlətin strukturunun ümumiləşdirilməsi, inkişaf məqsədlərinin və əsaslarının üzərində razılığa gəlməsi şərtlərində var ola bilər və uğurla inkişaf edə bilər. Belə bir dövlət, insanların vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının maksimum təmin edilməsi üçün şərait yaratmağa çalışan və eyni zamanda dövlət qurumlarının və hüququn istifadə olunan sferalara və bir-birinə etimadsızlığın olmadığı bir cəmiyyətdir. Beləliklə, hüquqi dövlət - bu, bir tərəfdən insanın vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının maksimum təmin olunması üçün şərait yaradan, digər tərəfdən isə hüququn kömək göstərilməsi üçün bütün lazım olanları tətbiq edən, güclü və effektiv bir aparatdır. İnsan hüquqları institutu, bir şəxsin layiq mərhələ, azadlıq və ədalətə sahib olmasını təmin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticədə, insan hüquq və azadlıqların ən yüksək dəyər kimi elan etdikdə, cəmiyyətdə mövcud olan bir başqa dəyər kimi dövləti düşünmək, dövlət və insan hüquqların müstəvisinin və dövlətin vətəndaşlarının bir-birinə hörmət və etimadla bağlı olduğu demokratik və hüquqi dövlət mədəniyyətinin

vəziyyətinə nəzər salmaq vacibdir. T.Y.Xabriyeva professorun yazdığı kimi, "dövlət müəssisələrinin əhəmiyyətini də qiymətləndirmək çətinidir və totalitarizmə qarşı mübarizə dövründə əhəmiyyətini əldə etmiş pafosu dəstəkləmək səhvdir". Şəxsiyyət və dövlət, demokratik hüquqi dövlət şərtlərində, dövlətin xalqdan gəldiyi, ona məxsus olduğu və yalnız ona xidmət etdiyi bir yerdə mövcud olanda qarşı-qarşıya qoymaq səhvdir.

Cəmiyyətin, dövlətin ümumi prinsiplərinin, inkişaf məqsədlərinin və cəmiyyətin milli və tarixi xüsusiyyətlərinin qabaqcıl əhəmiyyəti, müstəvisi belə bir dövlətin məzmununu formalaşdırarkən diqqət yetirməli və bunları nəzərə almalıdır. Bu xüsusiyyət dünya ölkələri arasında konstitusional dövlətin xüsusiyyətlərində, hüquq müdafiəsi institutları və prosedurlarında ifadə olunur.

Zəhra Seyidqızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
zehrasedqizi@ndu.edu.az

YALAN ZƏİFLƏRİN SİĞİNACAĞIDIR

Açar sözlər: uşaq tərbiyəsi, yalan, valideyn, əxlaqi dəyərlər, doğruluq, mənəviyyat, özgüvən, şəxsiyyətin formalaşması, uşaq psixologiyası, pedoqoji fikirlər, tərbiyə üsulları

Keywords: child rearing, lying, parent, ethical values, truthfulness, spirituality, confidence, personality formation, child psychology, pedagogical ideas, educational methods

Dünyada ən çətin, ən mürəkkəb tərbiyə övlad tərbiyəsidir. Burda səhvə yol verməmək üçün diqqətli olmaq lazımdır. Çünki buraxılan səhvləri düzəltmək çətin olur, bəzənsə heç mümkün olmur. Bəs vəziyyətin bu həddə gəlib çatmaması üçün valideyn nə etməlidir? Necə edək ki, sonradan nə özümüz peşman olaq, nə də övladımız? Həsən bəy Zərdabinin dediyi kimi, vacib bir məqamı da unutmayaq ki, “xalqımızın sədəti onun övladlarının təhsil və tərbiyəsindən asılıdır”. Bu baxımdan valideynlər övladlarına mənəvi dəyərlər prizmasından yanaşaraq onların təfəkkürünə yüksək idealar aşılamağa nail olmalıdırlar.

Valideyn uşağa daim nəzarət, özü də nəzakətli nəzarət etməyi bacarmalıdır. Əslində, həyatda elə bir insan yoxdur ki, ideal olsun. İdeal insan yoxdursa, demək, ideal valideyn də ola bilməz. Çünki səhvsiz tərbiyə mümkün deyil. Hardasa, nədəsə buraxılan azacıq səhvsə nəzakətsizliyin nəticəsi kimi çox çəkmədən övladın davranışlarında özünü büruzə verir. Aqillər deyib: ağıllı o adam deyil ki, səhv etmir. Belə adamlar yoxdur, ola da bilməz. Ağıllı o adamdır ki, etdiyi səhvləri asanlıqla düzəldə bilir. Bəzən səhvlər bizim vəchlə səhv buraxmamaq cəhdimizdən asılı olmayaraq

“ərsəyə gəlir”. Bu baxımdan ustad Əbu Əlinin fikirləri maraqlıdır: “İnsanlar müxtəlif qüvvələrə malik olduğundan onların bəziləri başqa qüvvələrin əksinə bir sıra işlər görə bilir. Məsələn, hirsli olub dava-dalaş sala bilir, kobud olub kiminsə xətrinə dəyə bilir. Ağılı başına gəldikdən sonra peşman olur. Bunun səbəbi odur ki, bir qüvvə zor gələndə o biri qüvvənin tələb etdiyi iş də adama xoş gələr və kor-koranə onu yerinə yetirməyə başlar. Bu zaman o, ağılı məsləhətinə müraciət etsə də, ağılı ona etiraz etməyə vaxtı çatmaz. Sakitləşdikdən sonra isə səhv, qəbahət və nöqsanlar qalar ortada”.

Uşağın həyatında onun əxlaqi keyfiyyətlərini sarsıdan belə nöqsanlardan, “qəhrəmanlıqdan” biri də yalan danışmaq, həqiqətdən kənar qalmaq vərdişləridir. Cazibəsinin axınına qoşulub getdiyi yalanlar uşağı vicdan əzabından uzaqlaşdırır, qorxaq, ikiüzlü edir. Artıq onların düzlüklə işi olmur, əməlləri saxtakarlıqdan, yalançılıqdan yoxrulur. Həqiqətin xeyri, yalanın zərəri ona çatmır. Çünki uşaq nə qədər ki vicdanı ilə baş-başa deyil, yalanla həqiqət arasındakı anlaşılmazlıq burulğanında çabalayacaqdır. “Uşaq sözün düzünü deyər” atalar sözündəki sağlam düşüncənin əksinə olaraq, bəzi valideynlər “uşağın yalanlarından nə çıxar, ağzında “uşaq” deyirsən” fikrinə qahmar çıxan zaman düşünməzlər ki, onların bugünkü uşaqları elə öz yalanları ilə də böyüyəcəklər. Güclülərə məxsus olan həqiqətdən kənar qalan uşaqsız artıq zəiflərə məxsus yalançılıq xüsusiyyətlərini əxz edərək öz insani keyfiyyətlərini zərrə-zərrə itirəcəkdir. Çünki valideynin səhlənkarlığı üzündən kamillik və naqislik sükamı artıq onun ağılı və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir. Bu məqamdası uşaq öz səhvlərinin fərqi var bilməz. Necə ki Yer kürəsindən yüz altmış dəfədən çox böyük olan Günəşi bir ovuc boyda göstərən gözü onu aldadıb və o, bu yalanın fərqi var bilməyib, eləcə də “ətrafındakılara yalan demək niyə ona bu qədər xoş gəlir?” fikrinin əsl səbəbini anlayıb dərk edə bilmir.

Qalen Klavdi yazır: “Hər kəs özünü sevdiyindən öz eybəcərliyini görə bilməz. Bu eybin əlamətləri təzahür etdikcə də onu dərk edə bilməz”. Demək, bu məqamda uşağı dayandırmaq, onda səhvlərini görmək bacarığı tərbiyə etmək işi çətinləşir. Çünki artıq uşaq öz xəyali arzularını həyata keçirmək duyğuları üzərində tənzimlənib: yəni uşağa öz təşəbbüslərini həyata keçirmək üçün yalan danışmaq addımbaşı gərəkdir. Belə vaxtlar valideynlər elə uşaqları kimi bu vəziyyətdən yüngül münasibətlə qurtara bilməzlər. Ona görə ki, əxlaqı korlanmış uşağı yenidən tərbiyə edib islah etmək həm daha çox qüvvə, həm də səbr tələb edir. Bu zaman sağlam düşüncəyə, həyat təcrübəsinə əsaslanan valideyndən uşağında yaxşı sifətlərin bərpası və yaradılması üçün bəzən illər tələb olunur. Bir də ki uşaq sizə yalan deyibsə, günahkar axtarmağa lüzum varmı? Övladınızı pis tərbiyə edən elə özünüz deyilmisiniz? İndi isə, hər şeydən əvvəl, fərz edin ki, mikroskopla özünüzü, ailənizdə baş verən bir çox şeyləri nəzərdən keçirməli, çox şey haqqında fikirləşməlisiniz. Uşağınızın yalanına gəlincə isə bu, çox vaxt ailədaxili fərdi xüsusiyyətlərdən doğduğundan valideyn diqqət yetirməlidir ki, övladını bu zərəərə daha çox yaxınlaşdıran səbəblərin özəyini, mayasını aşkara çıxartsın, bərpasına tam şəkildə başlasın. Gözəl bir atalar sözü var. Deyir: “Yalan söz bir qısa örtüyə bənzər, insanın bir səmtini örtərsə, o biri səmti açıq qalar”. Demək, yalanın ucbatından tərbiyəsini tam apara bilmədiyimiz uşaq özünə şüuraltı bir dünya yaradır. Bəs bu zaman uşağın düşüncəsində, dərk etmə prosesində nələr baş verir?

Şəkil 1. “Ağlıma daha nə gəlir...?!” (1).

Şüür uşağın qəbul etdiyi hərəkətə doğru onu sövq edən yeni, özünəməxsus fikirlərlə - hər kəsə kələk gələcəyi yalanlarla dolur (Şəkil 1). Bütün bunlarsa uşağı xoşbəxt uşaqılıq dünyasından qoparır, uzaqlaşdırır. Bu səbəbdən də belə uşaqlar özlərini gah körpə uşaq, gah yeniyetmə, gah da gənc kimi təsəvvür edirlər. Ziddiyyətlərsə baş alıb gedir. Nəticə isə acınacaqlıdır: uşaq əxlaqdan, əqidəsinin inkişafından geri qalır və o, öz uşaq ağı ilə dərk edə bilmir ki, yalanla dünyanı gəzmək olar, qayıtmaq olmaz.

Bəzən valideynlər düşünmədən, şüursuz şəkildə uşağın yalan danışmağı üçün süni şəkildə şərait yaradırlar. Bir fikirləşin: görmədiyi işi, hərəkəti yalan adıyla uşağın etirazlarına baxmayaraq, onun çiyinlərinə yükləyirsinizsə, nə üçün uşaq ikinci belə hadisə zamanı sizə yalan danışmasın, bəzi şeyləri sizdən gizlətməsin, özünə sərf edən formada izahat verməsin? Bəlkə də, siz heç vaxt bunun fərqinə varmayacaqsınız. Tədricən bu yalanlar o qədər çoxalacaq ki, illər ötdükdən sonra siz övladınızın “birdən-birə necə yalançı olduğunu” düşünəcəksiniz. Bu zamansa uşaq öz

yalanları ilə özünü ədalətli, sizi isə günahkar görəcək. Bu günə qədər hər şeyə laqeyd olan, özünə və ətrafındakılara diqqət ayırmayıb, hörmət etməyən, öz mənliliyini qorumayan valideyn uşağa necə qayğı ilə yanaşa bilər? Əgər valideyn uşağa ciddi tələblər verib, özü bu tələbləri gözləmirsə, o zaman valideynin uşağa göstərdiyi təsir gücü nəticəsiz qalacaq.

F.Bekon yazırdı: “Yalan zəiflərin daldalanacaq yeri və sığınacağıdır”. Bu sığınacaqda - özlərinin yalanlardan yığılmış dünyasında məskən salan uşaqlarla valideynlər arasında çox vaxt ziddiyyət - təsirlə əks-təsir arasında əksliklər yaranır. Valideyn uşağı fəlakətə aparan yalançılığın qarşısını almaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməklə ona təsir göstərməyə can atır. Lakin uşağın mənliliyini korlayan yalançılığı, təşviş və qorxusu həmin təsirləri qəbul etməyə “maneçilik” törədir. Nəticə əldə olunmayanda isə əsəblər gərilir. Uşağın yalanlarına qarşı olan təsirlərə, valideyninsə uşağın aqressivliyinə uyğunlaşa bilməməsi tərəflər arasında ziddiyyəti dərinləşdirir, işin həllinə mane olur. Uşağın bu təsirləri istənilən şəkildə qəbul etməməsi valideyni məcbur edir ki, tərbiyənin məzmununu uşağın indiki real vəziyyətinə uyğunlaşdırsın. Uşaq isə belə vaxtlarda özünü hamıdan ağıllı, çoxbilmiş hesab edərək sanki valideynlə oyun oynayır, onu da öz yalanlarına alət etmək istəyir. Tərbiyə insana hazır şəkildə verilmədiyindən uşaqlar da çox şeyi təqlidlə öyrənirlər. Ona görə də hələ kiçik yaşlarından onun yanında dediyiniz və adi saydığınız birçə yalanla onun əxlaqını korlamış olarsınız. Təsəvvür edin ki, bir şey üçün qapınıza gələn qonşuya evdə ola-ola uşağınızın yanında “var idi, ancaq təzə qurtarıb” kəlməsini deyirsinizsə, əmin olun ki, sizin birçə cümləniz onun ağ kağızı xatırladan beyninə yalanın ilk rüşeymi, ilk “mayası” kimi köçürüləcəkdir. Demək, təqlid uşağın mənəvi inkişafında mühüm amildir. Öz nümunəvi hərəkətləri ilə övladına örnək

olan valideyn həтта evdə olmadığı vaxt ərzində uşağının gördüyü işləri, hərəkətləri ilə maraqlanmalıdır. Uşağın cavabı onu qane etmirsə, onda valideyn hadisələri sakit-sakit çözləyərək ən doğrunu ortaya çıxarana qədər uşağı incitmədən bütün xırdalıqlara ondan cavab almalıdır. Ancaq bunu elə etmək lazımdır ki, suallar darıxdırıcı olmasın, uşağı bezdirməsin. Əgər valideynden gizlədilən yalan sonra ortaya çıxarsa, demək, valideyn nədə isə səhv etmişdir, nəyi isə nəzərdən qaçırılmışdır. Təqsir uşaqdan çox valideyndədir. Beləcə, tərbiyə sistemi valideyn tərəfindən səhvlərlə buraxılsa və təkrar tərbiyəyə səy göstərilməsə, gələcəkdə arzuolunan heç bir keyfiyyətdən danışmağa lüzum yoxdur. Əksinə, bu səhvlər buraxılmayıb, yaxud yerindəcə bərpa olunubdursa, demək, gələcəkdə uşaq yalan danışmağa, valideynsə cəza verməyə ehtiyac duymayacaq.

Bəzi valideynlər öz yalançı uşağının əxlaqını saflaşdırmaq məqsədilə o qədər yorucu, bezdirici öyüd-nəsihət, məsləhət verirlər ki, uşaq artıq bu hərəkəti valideyn tərəfindən ona göstərilən qayğı kimi yox, əksinə, valideynin ondan uzaqlaşması kimi qəbul edir. Əslində isə uşağa elə inamla yanaşmaq lazımdır ki, o, özü də çıxış yolunu axtarıb tapa bilsin. Bu, əslində, onun çətin məsələləri həll etməyə alışması, çətinlikləri aradan qaldırması baxımından vacibdir. Belə situasiyalarda da valideyn öz nəzarətini uşaqdan yayındırmamalıdır. Çünki maneələr uşağı sarsıda bilər, o, özünü çarəsiz hiss edə bilər. Həm də ki övlad arxasında valideynin inamını görərsə, ayaqlarını yerə daha möhkəm basa bilər. Bu inam uşağın qəlbində baş qaldıran nöqsanların mənən təmizlənməsi üçün çox vacibdir. “Valideynlərim artıq mənə inanır, elə isə niyə öz yalanlarımla onların inamını sarsıdım, özümü hörmətdən salım” fikirləri üzərində düşünən uşaq bu mənəvi saflaşmada özündə qeyri-adi inam, dəyanət, ləyaqət

hiss edir. Bu inamı ona valideynləri bəxş etmişdir. Bu, elə məqamdır ki, uşaq burda mükəmməl tərbiyənin, iradənin əlamətlərini ruhunda hiss edir.

Valideynlər ömür boyu övladlarının yolunda məşəl olub, ona işıq saçmaq üçün bütün çətinliklərə sinə gərirlər. Mümkün olmayanı belə, mümkün edirlər övladları üçün. Bunu həm də mümkün edə bilməyi düşünənlər edə bilir. Mümkün edə bilməyi düşünənlərdən olun. Olun ki, nə vaxtsa övladınızın yaxşı sözünü eşidəndə deyə biləsiniz: “Bu, mənim övladımdır!”

Ədəbiyyat

1. Pediatric Dentistry of Round Rock. (2024). [Online] Available at: <https://pediatricdentistryofroundrock.com/wp-content/uploads/2022/03/round-rock-tooth-extraction-scaled.jpeg> [Accessed 24th February 2024]; Made available in March 2022.

Maral Gasimova

Azerbaijan State Agrarian University
maralqasimova29@gmail.com

Elnura Gasimova

Azerbaijan State Agrarian University
gasymova.elnura@bk.ru

Hajar Aliyeva

Azerbaijan State Agrarian University
tair.aliyev47@mail.ru

TPOLOGY AS A SPECIAL BRANCH OF LINGUISTICS

Keywords: *typology, linguistics features, features of languages, study of language, comparative linguistics*

Açar sözlər: *tipologiya, dilçilik xüsusiyyətləri, dillərin xüsusiyyətləri, dilin öyrənilməsi, müqayisəli dilçilik*

Typology on a general scientific scale is a method of studying complex objects by comparing them, identifying their common or similar features and combining similar objects into certain classes (groups, types). Typology of languages, or linguistic typology, deals with the study of the basic, essential features of languages, their grouping, the derivation of general patterns observed in a number of languages, and the establishment of types of languages (Plungyan, 2011).

Common features may be due to the common origin of languages, i.e. their kinship or genealogy, as well as prolonged geographical and/or cultural contact. In the first case, as a result of commonality, languages are systematized into “language families” (groups, macro-families, etc.), in the second case, they form “language unions”. In cases where the

commonality of structural features of languages is not due to either their primary genealogical relationship or secondary areal affinity, it is possible to identify common features due to the structural capabilities of the language itself, which are based on the physiological, cognitive, mental and emotional capabilities of a person as its carrier. Only when studying such commonalities and differences in linguistics is the idea of a type used as a certain unification of objects (in this case, languages) taking into account their common features (Song, 2011).

It should be noted, however, that the genealogical, territorial and typological classifications of languages complement each other and intersect: thus, the language families, groups and subgroups identified in comparative historical linguistics received their names based on geographical and ethnographic characteristics - Indo-European, Ural-Altai, Caucasian, etc. (moreover, the Indo-European languages actually represented a linguistic union at the stage of their existence). Later, when the most important structural and typological similarities of different languages were identified in the ability of words to attach inflectional and derivational morphemes, Indo-European and Semitic languages were classified as inflectional type (languages that are characterized by developed morphological formation of words, with most of the morphemes being polysemantic), Turkic, Mongolian, Tungus-Manchu, Finno-Ugric, Japanese - to agglutinative (languages that are characterized by “gluing together” a whole chain of unambiguous grammatical morphemes one after another), Sino-Tibetan - to isolating (languages in which words do not have a grammatical form (inflectional morphemes), where “pure” roots are used), Chukchi-Kamchadal and the languages of most American Indian tribes - to polysynthetic

languages, in which words are combined into a single whole without formal indicators of each of the words, so that the result is a word corresponding in others languages to a whole phrase or even a sentence) (Quantitative methods in typology, 2005).

Depending on which languages are compared, as well as on what goals are pursued in the study, there are general typology and private typology, comparative and comparative linguistics, level typology and typology of an individual language, structural (formal) and functional typology, etc. Diachronic typology occupies a special place in typological research, since as a result of development, a language can change its typological characteristics and belong to different types in different historical periods.

The main approaches in typological research are the systematic approach and the field approach, which make it possible to identify typologically significant features of languages, dominant and recessive typological features, as well as to distinguish between the concepts of language type, type of language and type in language. When describing similarities and differences between languages, typology uses the concepts of isomorphism and allomorphism, respectively. In accordance with the degree of prevalence of typological similarities, absolute (complete, unlimited) universals, statistical (incomplete, “almost-”) universals and uniques are distinguished. In the linguistics of universals, universals are divided into inductive and deductive, synchronic and diachronic, elementary and implicative, linguistic and extralinguistic, etc. Comparison of languages presupposes the concept of a standard language, which in different historical periods of the development of the typology was understood as Latin (or other inflected languages), hypothetically

reconstructed proto-language, native language, amorphous languages, etc. In modern typology, the standard language is considered as a metalinguistic typological invariant, identified on the basis of linguistic universals and is divided into minimal and maximum standard language, as well as universal and private standard language (Plungyan, 2011).

The peculiarity of typology as a branch of linguistics is that it is built on the basis of a generalization of data from all other linguistic disciplines (phonology, grammar, lexicology, etc.) and finds its way into the applied branches of linguistics, allowing us to predict difficulties caused by the typological features of different languages, in teaching foreign languages and in translation.

References

1. Plungyan, V.A. (2011). Modern linguistic typology. Herald of the Russian Academy of Sciences, 81(2), pp.101-113.
2. Song, J.J. (2011). The Oxford Handbook of Linguistic Typology. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-928125-1.
3. Quantitative methods in typology. (2005). In R.Kohler, G.Altmann & R.G.Piotrowski (Eds.). Berlin • New York: Walter de Gruyter.

Zümrüd Zeynalova
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
zeynalovazumrud2020@gmail.com

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ İCTİMAİ MAHİYYƏT DAŞIYAN SATİRALARINDA MAARİFÇİLİK RUHU

Açar sözlər: satira, maarifçilik, ruhanilər, fırıldaqçılıq, özbaşınalıq

Keywords: satire, enlightenment, clergy, fraud, self-righteousness

S.Ə.Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi maarifçi və tənqidi-satirik şeirləri ilə başlayır. Bu zamandan etibarən onun yaradıcılığında realizm üstünlük təşkil edir. Onun bu istiqamətə yönəlməsində ən böyük səbəb “Əkinçi” və “Kəşkül” qəzetləri olmuşdur. Xüsusilə “Əkinçi” qəzeti ilə tanışlığı, günün əsas problemlərini görməsinə və satiranın hədəfinə çevrilməsində böyük rol oynadı. Həmin şeirlərinin çoxunu da elə “Əkinçi” qəzetində çap etdirirdi. Bu vasitəylə S.Ə.Şirvani xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa çalışırdı.

Satirik şeirlərində məktəb, maarif məsələsinə toxunur. Maarifçilərin ruhuna uyğun olaraq S.Ə.Şirvani də nicat yolunu Rusiyada təhsil alan gənclərdə görürdü, dövlətliklərdən əlini üzümüdü.

İnsanlarda fitri qabiliyyətlərin inkişafının əsas səbəbini tərbiyədə görürdü. Şairə görə klassik rus ədəbiyyatı Azərbaycan yazarları üçün məktəb rolunu oynamalıdır.

S.Ə.Şirvaninin fəaliyyəti nəticəsində satira 70-80-ci illərin şeirləri arasında yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

Axund, şeyx, molla, əfəndi, mərsiyəxanlar - bunlar S.Ə.Şirvani satiralarının əsas tənqid hədəfi idi.

İlk maarifçilərdən fərqli olaraq sonrakı maarifçilər dinin tərəfdarları ilə açıq mübarizə aparırdılar. S.Ə.Şirvani də həmin maarifçilərdən idi. “Allaha rüşvət”, “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri”, “Köpəyə ehsan”, “Dəli şeytan”, “Bəlx qazisi və xarrat”, “Ruhanilik təhsili”, “Müctəhidin təhsildən qayıtması” əsərlərində islamın cəhalət pərdəsi altında maarifin yayılmasına mane olan ruhanilər tənqid atəşinə tutulurdu. Bu satiralarında şair feodalizmə qarşı çıxırdı. Hətta “Allaha rüşvət”, “Yerdəkilərin göyə şikayətə getməsi” kimi satiralarında ateist ruh seçilir.

“Allaha rüşvət” satirasında avam kəndlinin diliylə maraqlı bənzətməyə rast gəlirik: belə ki, o kəndxudanı allaha, onun yanındakı tazıları isə Əzrailə bənzədir.

“Dəli şeytan”, “Köpəyə ehsan” satiralarında sözləri və əməlləri üst-üstə düşməyən ikiüzlü ruhanilər tənqid olunur. Xüsusilə də “Köpəyə ehsan”da tamahkar və ikiüzlü ruhanilər ifşa olunur.

Təzadlı fikirlər S.Ə.Şirvani satiralarında da yer almışdır. Bəzi satiralarında diribaş, ağıllı, namuslu qadınlar, bəzilərdə isə vəfasız, yüngültəbiətli qadınlar təsvir olunur. “Məkrizənan”, “Ölünün dara çəkilməsi”, “Vaizin evlənməsi”, “Bəlx qazisi və xarrat” satiraları bu baxımdan xarakterikdir.

Yaşadığı dövrdə uşaq yaşlı qızların özlərindən qat-qat yaşlı insanlara ərə verilməsi, təhsildən uzaqlaşdırılmasını görəndə S.Ə.Şirvani buna biganə qala bilməzdi. “Bəlx qazisi və xarrat”, “Vaizin evlənməsi” satiralarında bu mövzuya xüsusilə yer verilmişdir.

Uşaqları dərstdən, müəllimdən uzaqlaşdıran mollalar, mollaxanalar şairin “Molla haqqında”, “Bir qaremin fəqərəsi”, “Alim oğul və avam ata” kimi satiralarında yer almışdır. Bu

satiralar arasında ən dolğunu “Müctəhidin təhsildən qayıtması”dır. Avam və yalançı müctəhidin fırılcaqları bu satirada yer alıb. Camaatın pulu ilə Nəcəfə gedib təhsilsiz qayıdan ruhanilər satirada tənqid olunur. Satira boyu şair müctəhidin bütün eyiblərini açır və ona nifrət aşılayır.

Yalançı bəylər, onların rüşvətxorluğu, özbaşınalığı “Şirvan bəyləri haqqında” satirasında yer alıb. Burada dürüstlükdən qaçan yalançı mülkədarlar da tənqid olunur. Digər yazarlardan fərqli olaraq, S.Ə.Şirvani bəyliyin kökündən ləğvini təbliğ etmir, ədalətli bəylərin tərəfdarı kimi çıxış edir. Lakin buna baxmayaraq bu əsər feodal-təhkimçi quruluşa qarşı çevrilmiş XIX əsrin dəyərli satirik nümunəsi hesab oluna bilər.

S.Ə.Şirvani xalqın xoşbəxt gələcəyi haqqında hər zaman düşünmüş, bunun üçün böyük arzular diləmişdir. Bu səbəbdən də xalqımızı geridə qoyan köklü səbəbləri araşdırır, onları aradan qaldırmaq yollarını irəli sürürdü.

S.Ə.Şirvani satiralarının mövzu dairəsi genişdir. İslamın əsaslarını sarsıtmaq məqsədilə saxta dini təlim və təriqət yaradanlar və onlara inananlar (“Şamaxı babiləri haqqında”), dini əllərində fırılcaq vasitəsinə çevirib soyğunçuluqla məşğul olan ruhanilər (“Abid əfəndinin həcvində”, “Hümayini həcv”, “Qazi Hacı Molla Məhəmməd Məlikkəndliyə”), saxta ayinləri icra edən insanları aldadan müsəlman ruhanilər (“Quba taziyədarları və xeyməni qarət edənlərə”, “Sultanov Hadiyə”, “Həsən Qara Hadiyə”), istedadını namuslu adamların tənqidinə həsr edən şairlər (“Abdulla bəy Asiyə”, “Məhəmmədağlı Qümriyə cavab”), hakim təbəqələrin təqibinə məruz qalan kəndlilər (“Xan və dehqan”, “Allaha rüşvət”) və s. kimi tənqidi mövzular aparıcı yer tutur.

Lirik əsərlərindən fərqli olaraq şair satiralarında ictimai qüsurların kökünü araşdırmır. Bütün qüsurların səbəbini əxlaqda, mənəviyyatda, ağılda (ağılsızlıqda) görürdü.

Bəylərin aldığı rüsvəti xalqa, Vətənə xəyanət kimi qiymətləndirirdi şair. Qanunsuzluğun, hərc-mərcliyin baş alıb getdiyi vaxtda bəy komissiyasının özbaşinalığını “at ölüb, itlərin bayramıdır” deyimi ilə eyniləşdirir.

O, bütün bu bəlaların, xalq kütlələrinin hakim təbəqəyə, onların qanunsuzluqlarına, özbaşinalıqlarına tabe olmasının əsas səbəbini cahillikdə, maariflənməməkdə görürdü. Bu özbaşinalıqlara “dur” deməyin əsas yolunu maariflənməkdə görürdü. Müasirləşmək, demokratikləşməyi təbliğ edir, kiflənməmiş, dar düşüncələrdən uzaq gəzməyə, onların ləğvinə çalışırdı.

Beləliklə, S.Ə.Şirvaninin satiralarının məzmunca dolğun olduğunu, tənqid hədəfinə birbaşa münasibət bildirməsi ilə fərqləndiyi nəticəsinə gəlmiş oluruq. Onun satiralarında tənqid hədəfinə birbaşa münasibət bildirməsiylə yanaşı, oxucunu birbaşa hədəfə istiqamətləndirməsini də müşahidə etmiş oluruq. Bəzən şair elə tipi öz dilindən danışdıraraq, bəzən isə öz sözü ilə tənqid hədəfinin portretini yaradaraq ifşa edir.

Yağmur Fətullazadə
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
yagmurfetullazade@gmail.com

ƏHMƏD CAVADIN SEVGİ ŞEİRLƏRİNİN TƏDRİS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sevgi, tədris üsulları, vətən, aşiq, məşuqə, şagird, müəllim

Keywords: love, teaching methods, homeland, lover, mistress, student, teacher

Əhməd Cavad yaradıcılığından danışılarkən qeyd edilməlidir ki, həmişə təqiblərə və təhqirlərə məruz qalan şair hər dəfə həbs edilərkən evi ciddi şəkildə axtarılmış, əsərləri çox güman ki, məhv edilmişdir. Lakin yaradıcılığının əlimizdə olan nümunələri göstərir ki, o, həm romantik, həm də realist üslubda yazan incə duyğulu sənətkar olmuşdur. Şairin “Yazım gəl, baharım gəl”, “Səhər-səhər”, “Sevgi candan ayrılmaz”, “Yuxuma gəlmişdin”, “İmdad”, “Axşamlar” və s. şeirləri dediklərimizə əyani sübutdur. Qeyd edək ki, şairin dili aydın, rəvan və oxunaqlıdır; xalq şeir dilinə çox yaxındır.

Əhməd Cavad yaradıcılığına bir neçə aspektdən nəzər yetirə bilərik. Belə ki, sənətkar insanı daxilən saflaşdıran, gözəlləşdirən, ürəyini sevgi hissləri ilə dolduran milli-əxlaqi dəyərləri təbliğ edir, şeirlərində vətən sevgisini, qəhrəmanlığı zینətləndirən ən başlıca amilin saf sevgi olduğunu təlqin edirdi. Bildirirdi ki, saf sevgi insanı kin-küdurətdən uzaq edib mənən cilalayır, mərdlik, mübarizlik aşılayır.

Əhməd Cavad yaradıcılığında bir məqam da diqqətdən yayınmır. Şeirlərində ideal sevgi, sevginin etik və estetik

məzmunu müdrik insanların tərənnümündə öz əksini tapır. Qeyd etdiyimiz kimi, sənətkar yüksək dəyərləndirdiyi və kamil varlıq hesab etdiyi insan nümunəsini yaradıcılığında da əks etdirmişdir. Nümunə göstərdiyimiz şeirlərdən aydın olur ki, şair əsərlərində aşiq və məşuqun insani münasibətlərinə geniş yer vermiş, insanlara mübariz və nikbin olmağı, həsrət çəkməməyi, ömrünü sevdiyi insanla birlikdə yaşamağı tövsiyə etmişdir.

Yüksək insani duyğuları və bəşəri sevgini təbliğ edən şairin 1915-ci ildə yazdığı “Ona” adlı şeirində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin mühitdən qaynaqlandığını da qeyd etməliyik.

Müəllifin yaradıcılığına orta məktəb ədəbiyyat dərslilərində az rast gəlinə də, dilinin asanlıq, yazı tərzinin rəvanlığı şagirdlər tərəfindən sevilir və oxunaqlı müəlliflər sırasına daxil olur. Belə ki, Ə.Cavadın yaradıcılığına orta məktəbin doqquzuncu sinif ədəbiyyat dərslilərində, özəlliklə də “Azərbaycan bayrağına” şeirinin məzmununun təhlilinə rast gəlinir. Belə ki, müəllif bu şeiri də Azərbaycanın Dövlət Rəmlərindən hesab olunan bayrağa sevgisindən ilhamlanaraq yazmışdır. Müxtəlif mövzularda qələmə aldığı lirik şeirlərin hər biri sənətkarın həqiqi istedadının təsdiqi kimi qəbul edilmişdir.

Onun 1919-cu ildə çap olunmuş “Dalğa” adlı kitabında toplanmış şeirlərinin əksəriyyəti siyasi lirika nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Həmin şeirlərdən olan “Azərbaycan bayrağına” istər yayıldığı dövrdə, istərsə də sonralar oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Şeiri bu gün də həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Şairin coşqun hissləri, həyəcan və fərəhi elə ilk misralardan oxucuda əsərin ideya-məzmununa uyğun ovqatın yaranmasına səbəb olur.

Fikrimizcə, bu tip şeirlərin tədrisi zamanı giriş olaraq toxunulan mövzunun həmin sinfin ədəbiyyat kitabında öncədən

keçilən, mövzusu eyni olan digər müəlliflərin əsərindən parçalar şəklində nümunələr gətirməklə başlaya bilərik. Eyni zamanda Ə.Cavadın da müzakirə olunacaq əsərindən kiçik bir parça söyləməklə ideyanın nə olduğunu, və ya bəndlər üçün ortaq cəhətin nə olduğunu soruşa bilərik. Daha sonra müəlliflərin adlarını açıqlayıb şagirdləri qruplara bölə bilərik. Hər bəndin məzmunun təhlilini bir qrupa tapşırıq bilərik. Eyni zamanda qruplara nəzəri tapşırıqlar da verə bilərik. Məs: Sizə verilən şeirin bəndində hansı bədii təsvir vasitələrindən istifadə edilib? Müqayisə varsa, açıqlamasını da ətraflı şəkildə göstərin və s. Bu kimi tapşırıqlar üzrə şagirdlər işə başlayır. Mənası çətin anlaşılan ifadələrin araşdırılması üçün lüğətlərdən, internet resurslarından istifadəyə icazə verilir. Bundan başqa hər bir qrupa bəndin açdığı cığır istiqamətində təqdimat hazırlamağı da tapşırıq bilərik.

Başqa aspektdən nəzər salsaq, Azərbaycanın Dövlət Rəmzləri haqqında yazılan, dərslikdə rast gəlinən, və ya dərslikdən kənar müəllim zamanı qarşılarına çıxan digər bədii nümunələri Eyler-Venn diaqramı ilə müqayisəyə gətirə bilərik. Fərqli xüsusiyyətlər kənar dairələrdə, ortaq xüsusiyyətlər isə, ortada, yəni dairələrin kəsişərək yaratdığı yarım dairədə yazılır.

Bu mövzunun tədrisində BİBÖ üsulu da əlverişli ola bilər. Yekunda nəticə və ümumiləşdirmələr apararaq bildiklərimizi, öyrəndiklərimizi qruplaşdırırıq bilərik.

Fikrimizcə, “sevgi” anlayışı müəllifinə görə dəyişən anlayışdır. Çünki birisi sevgini yalnız aşiq və məşuq arasındakı münasibət şəklində məhdudlaşdırır, digəri isə əksinə onu vətənə, övlada, valideynlərə, peşəyə, dosta, müəllimə sevgi şəklində çoxşaxəli şəkildə təhlil edə bilər. Əhməd Cavad yaradıcılığında da sevgi məfhumu bir neçə istiqamətdə şaxələnir. Onu tədris edilən sınıfdə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təhlil etmək vacib

məsələlərdəndir. Belə ki, tədris prosesi, müzakirə olunacaq mövzu şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, sadədən mürəkkəbə doğru istənilən yeni tədris metodundan (BİBÖ, karusel, Eyler-Venn diaqramı, kublaşdırma, ziqzaq, akvarium, auksion, söz assosiasiyaları, anlayışın çıxarılması və s.) istifadə etməklə aparıla bilər.

Onu da bildirək ki, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə keçilən müasir dərslər ənənəvi dərslərdən bir çox üstün cəhətləri ilə fərqlənir. Məsələn, ənənəvi dərstdə təlim müəllim-dərslük-şagird paradinamikası ilə qurulurdusa, müasir dərstdə şagird-dərslük-müəllim paradinamikası üstünlük təşkil edir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafı təmin edilir. Müasir dərstdə gözlənilən nəticə əsasən alınır və dərş şəxsiyyətyönlü olur.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Jeyhun Gasimov

The Institute of Geography named after
Academician H.A.Aliyev
PhD in Geography
Orcid: 0000-0001-7516-9319
jeyhungasimov@mail.ru

**INFLUENCE OF CLIMATE INDICATORS ON
ECOLOGICAL-GEOMORPHOLOGICAL CONDITIONS
IN THE KURA-ARAZ LOWLAND**

Keywords: *geomorphological risk, climate, radiation balance, humidity, arid-denudation processes*

Açar sözlər: *geomorfoloji risk, iqlim, radiasiya balansı, rütubət, arid-denudasiya prosesləri*

The consequences of global climate changes, especially the development of desertification and the increase in natural disasters caused by geomorphological risks and threats against the background of the growing influence of human on the environment, require a geomorphological approach to the changes occurring in the ecosystem and an ecogeomorphological assessment of the natural environment. Relief of the Earth's surface was created as a result of the interaction of endogenous forces created by the influence of geological–tectonic processes and exogenous forces created mainly by the influence of climatic indicators. We observe gradual desertification of the study area from west to east

(increase in absolute maximum temperature to 43°C, decrease in humidity to 0.2–0.3, etc.), the poverty of surface water (flow rate of 0.5-1 l/sec/sq. km), increasing salinity, morphometric quantitative indicators, geodynamic stress (gravity, tectonic uplift, seismicity, mud volcanism in the eastern part, arid-denudation processes, etc.), and increases from depressions and lowlands to low range and blocs. In this regard, the study of the influence of climate indicators on relief processes is of great importance (Nevsky, Skrylnik, 2021: 22; Gasimov, 2022: 8).

The study area has a mild-hot semi-desert and a dry desert climate with dry summer (east of the Agdash meridian) and dry winter (west of the Agdash meridian), and a mild-hot summer with a dry summer (Arazyani plain) and dry winter (Garabagh plain) climate dominates in the slopes of the Lesser Caucasus foothills. The annual amount of sunshine hours in the Kura-Araz plain is 2200-2400 hours, and the annual amount of solar radiation, which determines the direction of exogenous processes, is 125-135 kcal/sq.cm. The annual radiation balance is up to 45-50 kcal/sq.cm (Rahimov, Hasanov, 2015: p. 239). Moving west from the shores of the Caspian Sea, a decrease in the average monthly temperature (January: 3.0°C in the eastern part, 1.2°C in Sabirabad, 2°-2.5°C in the central and western parts; July: 25°C in the eastern and 26°C in the southern parts, and 24°–25°C in the foothill plains) and the average annual temperature (average annual temperature in Salyan 14.6°C, Jafarkhan (Saatli) 14°C, Beylagan 13.8°C) is observed. The main reason for this is the softening effect of the Caspian Sea during the cold season of the year. The absolute minimum temperature in the area reaches -10°-15°C, and the absolute maximum temperature reaches 40°-43°C. During the year, temperatures above 0°C are more than 5000°C, and

temperatures above +10°C are more than 4000°C. The number of frost-free days is 250-270 days

The annual amount of atmospheric precipitation, which plays an important role in the development of fluvial processes and increases from the foothills of the Greater and Lesser Caucasus to the west, is equal to 200–450 mm, and most of it falls in spring (March, April, May), and less in autumn (September-October). Such an arid climate, with the amount of possible evaporation equal to 850–1150 mm, and the humidity coefficient equal to 0.2–0.3 (Rahimov, Hasanov, 2015: 241), is also a sign of arid-denudation processes in the area (physical erosion, salinisation etc.) that created favourable conditions for its development. Dry and hot south-southeast winds (white wind), which are the driving force of aeolian processes (deflation and accumulation) and blow in late spring and summer, "black wind" winds blowing in the Mugan and Salyan plains and accompanied by dust vortices (5-7 day) significantly damage agriculture. Such arid climatic conditions create favourable conditions for the development of physical erosion and salinisation processes in most parts of the depression. To prevent such harmful processes, it is important to establish field protection, irrigation, and soil protection forest strips consisting of drought-resistant tree and shrub species that can adapt to the climate of the area.

References

1. Nevsky, V.N., Skrylnik, G.P. (2021). Climatic geomorphological research at the Pacific Geographical Institute, FEB RAS. (Main directions and achievements; 1971-2021). Pacific Ocean Geography, No. 3, pp.19-30. DOI: 10.35735/26870509_2021_7_19.

2. Gasimov, J.Y. (2022). Investigation of the impact of natural and anthropogenic factors on the Kura-Araz lowland and surrounding territories based on aerospace methods. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Geography. Baku, 29 p.
3. Rahimov, Kh.Sh., Hasanov, M.S. (2015). Climate, physical-geographic characteristics of the natural region of the Kura valley depression, Geography of the Republic of Azerbaijan, Regional geography: in 3 volumes, c.3. Baku: Europe, pp.238-242.

Tural Əsgərov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
tural_esgerov_2000@mail.ru

GƏNCƏ-DAŞKƏSƏN İQTİSADİ ZONASINDA ALMA BİTKİSİNİN MİKOBİOTASINDA YAYILMIŞ ƏSAS XƏSTƏLİKLƏR

Açar sözlər: dəmgil, unlu şəh, göbələk, spor, patogen, alma
Keywords: stigma, powder mildew, fungus, spore, patogen, apple

Kənd təsərrüfatının inkişaf etmiş sahələrindən biri də meyvəçilikdir. Ölkəmizdə tumlu-çəyirdəkli, qərzəkli, subtropik və sitrus bitkiləri yetişdirilir. Bəcərilən məhsulların ən böyük problemlərindən biri xəstəlik və zərərvericilərin vurdugu zərərdir. Bununda ən başlıca səbəbi son illər dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri, ekoloji tarazlığın pozulması və nəzarətdən çıxması, kataklizmlər və s. kimi amillərdir. Vaxtında bitkilərin patogenlərinə qarşı mübarizə tədbirləri görülməsə çox böyük məhsul itkisinə səbəb ola bilər. Tədqiqat obyektimiz olan alma meyvə bitkisi də bir sıra patogenlərə qarşı həssasdır. Alma bitkisi gülçiçəkkimilər (*Rocacesae Adans*) fəsiləsinə *Pomideae* yarım fəsiləsinə mənsub olan *Malus Mill.* cinsinə aiddir (Cəfərov, 2012: 568). Dünyada almanın 20 min sortu vardır ki, bunun da 325-dən çoxu MBD-nin meyvəçilik bölgələri üçün rayonlaşdırılmışdır. Gəncə-Daşkəsən bölgəsində almanın Gavalıyarpaq alma (*M.prunifolia Borkh.*), şərq və ya qafqaz alması (*M.oreantalis Uglitz*), meşə alması (*M.silvestris* Mill), kol alması (*M.pumila* Mill), cənnət alması (*M.paradisiaca* Selm.), mədəni alma (*M.domestiaca Borkh*) əsasən çalaqaltı

kimi yetişdirilir. Respublikamızda əsasən almanın 300-dən çox müxtəlif sortları becərilir. Bunlardan altmışı sənaye üçün əhəmiyyətlidir. Respublikamızda əsasən Fəximə, Şirvan reneti, Papirovska, Melba, Yeva yaylıq alma sortları, Azərbaycan, Sarı Belfler, Qışlıq qızıl parmen, Landsberq reneti payızlıq sortları, Cır Hacı, Sarı turş, Simirenko reneti, Qolden Delişes, Qızıl Əhmədi, Şampan reneti, Red Delişes, Royal red Delişes qışlıq sortları, Qrani Smit, Fuji, Qolden Delişes x 972, Conaqold, Ağ renet və “Spur” tipli introduksiya olunmuş sortları becərilir (Sadıqov, Sadıqova, 1991: 33-34).

Almanın ən geniş yayılmış infeksiya xəstəliklərindən unlu şəh, dəmgil, monilioz, qara xərcəng və s.göstərmək olar. Bu göbələk xəstəliklərinin patogenləri əsasən yaz-yay aylarında inkişaf edir. Xüsusilə havaların qeyri-sabit keçdiyi vaxtlarda patogenlər intensiv inkişaf edir.

Unlu şəh (*Podosphaera leucotricha*) xəstəliyinə Azərbaycanın bütün bölgələrində rast gəlinir. Unlu şəh erkən yazda, tumurcuqların açılmasının başlanğıcında qeydə alınır. Xəstəlik alma bitkisinin yarpaq, yenicə formalaşmış çiçəklərini və zoğunu yoluxdurur. Yoluxmuş cavan yarpaqlar qıvrılıraqlı şəklini dəyişir, saralır və tez quruyur. Zoğlar inkişafdan qalır və ağac meyvə verə bilmir. Cavan yarpaqlarda azaldan zərif, ağ unlu örtük görünür. Ağ unlu örtük göbələyin yayılmasını təmin edən sporelardan ibarətdir. Gəncə-Daşkəsən bölgəsində havalarda çox isti keçməzsə göbələyin meyvə bədəni olan kleystotesi formalaşır. Almada unlu şəhin inkişafı düşən yağmurlardan da sıx surətdə asılıdır. Adətən soyuq və yağışlı havada xəstəliyin inkişaf intensivliyi kəskin aşağı düşür. İsti, günəşli günlərin başlaması ilə əlaqədar konidilərin uçuşması intensivləşir, müvafiq olaraq yarpaq və zoğların xəstəliklə yoluxma intensivliyi də kəskin şəkildə güclənir. Almanın unlu şəh xəstəliyinin zərəri bitkilərin böyüməsinin sıxılması,

assimulyasiya səthinin azalması, yoluxmuş hamaşçiçəklərin məhvi ilə xarakterizə edilir. Güclü yoluxan sortların məhsulu 50-80% azala bilər. Havanın temperaturu -20°C və aşağı olduqda yoluxmuş tumurcuqlarda qışlayan patogenin mitseli kütləvi şəkildə ölür. Buna görə də kəskin qışdan sonra ilkin infeksiyanın əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə olunur (Butt, 1971: 149-157).

Dəmgil xəstəliyinin törədici *Fusicladium* cinsli göbələklərdir. Yazda yağıntılarının miqdarının normadan artıq olması xəstəliyin geniş yayılmasına şərait yaradır. Göbələyin sporları almanın çiçəklərini, toxumluq və bəzi hallarda tumurcuq pulcuqlarını da yoluxdura bilər. Xəstəlik yarpaqların üzərində qonur örtüyün əmələ gəlməsi ilə başlayır, sonradan bu yarpaqlar quruyur və tökülür. Yoluxmuş meyvələrin qabığı üzərində kiçik solğun-tünd rəngli ləkələr əmələ gəlir. Ləkələrin ölçüləri yarpaqların yaşı, sortun xəstəliyə davamlılığı və hava şəraitindən asılıdır. Əgər yığım zamanı güclü yağışlar qeydə alınarsa, məhsulun saxlanması zamanı xəstəlik daha da intensivləşir və bu zaman xəstəlik “anbar dəmgili” kimi adlandırılır. Həmçinin meyvələrin dəmgil xəstəliyinə yoluxmuş hissələrində çatlar yaranır. Yaranmış ləkələr saxlanılma zamanı böyüyür və meyvənin rəngi solur. Dəmgil xəstəliyi meyvədə çürümə əmələ gətirməsə də, bunun üçün əlverişli mühitin yaranmasına və əmtəlik görkəmin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Almada **meyvə çürüməsi** və ya **monilioz xəstəliyinin** törədici qeyri-müəyyən göbələklər sinfindən olan *Monilia fructigena*dir. Bu xəstəlik meyvələri vegetasiya dövründə və uzunmüddətli saxlanma zamanı yoluxdurur. Yoluxma əsasən meyvənin mexaniki zədələnmiş hissələrindən keçir. Göbələyin mitseli meyvə lətini zədələyərək onların üzərində qonur və ya tünd-qonur rəngli batıq ləkələr əmələ gətirir və məhsul kiflənilir. Meyvələr qonurlaşır və yumşalaraq istifadəyə tam yararsız hala

gəlir. Meyvə səthində qonurlaşma yarandıqdan sonra konsentrik halqalar şəklində şəffaf sarı spor yastıqları əmələ gəlir. Qeyd edək ki, xəstəliyin ən çox rast gəlinən növlərindən biri qonur və boz (*Botrytis cinerea*) çürümədir. Moniliozun digər forması olan *monilial yanıq* yoluxmuş çiçəklərin qonurlaşması və quruması ilə müşahidə edilir. Qışı çox qarlı, yazı isə rütubətli və soyuq olan illərdə monilial yanıq xəstəliyi daha geniş yayılır (Butt, Jeger, 1986: 491-497).

Alma ağaclarından yüksək və keyfiyyətli məhsul əldə etmək üçün bütün aqrotexniki tədbirlər vaxtında və düzgün yerinə yetirilməlidir. Həmçinin xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə tətbiq olunan bitki mühafizə tədbirlərinin düzgün həyata keçirilməsi şərtidir. Keyfiyyətin və yararlılığın qorunması üçün məhsulun saxlanma rejiminə (temperatur, nəmlik, nisbi rütubət və s.) ciddi qaydada riayət edilməlidir.

Əldə edilən nəticələr göstərdi ki, Azərbaycanın qərb bölgəsində yetişdirilən alma bağlarında infeksiyon xəstəliklərin inkişafını və bölgədə xəstəliyin inokulum mənbəyinin minimuma endirilməsinin qarşısının alınmasına uyğun mübarizə tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, İ.H. (2012). Fitopatologiya. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 568 s.
2. Sadıqov, Ə.N., Sadıqova, N.M. (1991). Azərbaycanda yayılmış alma sortları. Azərbaycan Aqrar Elmi. № 3, s.33-34
3. Butt, D.J. (1971). The role of the apple spray programme in the protection of fruit buds from powdery mildew. Annals of Applied Biology 68, pp.149-157.

4. Butt, D.J., Jeger, M.J. (1986). Components of spore production in apple powdery mildew (*Podosphaera leucotricha*). *Plant Pathology* 35, pp.491-497.

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Sacli Ganiyeva

Azerbaijan Architecture and Construction University
PhD in physics and mathematics
s.ganiyeva@hotmail.com

Javahir Tunca

Azerbaijan Architecture and Construction University
PhD student
cevahir.oa@gmail.com

**DETERMINATION OF PHOTOGRAPHY HEIGHT IN
THE DESIGN OF HORIZONTAL AERIAL
PHOTOGRAPHY WORKS**

***Keywords:** photography height, similar triangles, absolute height above sea level, relative height, relief height*

***Açar sözlər:** şakilçəkmə hündürlüyü, oxşar üçbucaqlar, dəniz səviyyəsindən olan mütləq yüksəklik, nisbi yüksəklik, relyefin hündürlüyü*

As the first stage of planning work comes acquaintance with the territory. In mountainous zones, the dimensions of the area to be planned are selected in such a way that the elevation difference of the point is small. In all scale calculations, it is important to know the flight altitude from the surface or ground level. Sometimes an altitude above sea level or an altitude above sea level is given, and you need to estimate the average flight altitude from the ground. For example, in an unmanned aerial vehicle (UAV), the GSP can record altitude or altitude

above sea level, rather than the relative altitude from ground level. To estimate the relative height, you need to determine the average height of the area and subtract it from the height above sea level. This will give you the average flight altitude from the ground. In order to fix images on a stereometer, it is important to know the height of the image at that point, except for the transforized transverse parallax of the starting point. In addition to the transposed transverse parallax of the starting point, it is important to know the height of the image at that point to correct the images in the stereometer.

It is possible to set the photoshooting height based on 2 reference points.

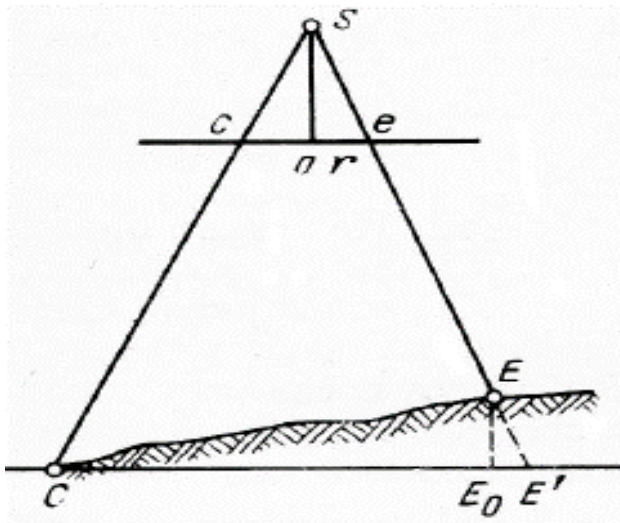

Figure 2. Height determination with two support points on the Earth's surface

Suppose that the coordinates of the ground points C and E are known. Extend the photoshooting height until it intersects the passing plane at point C . We know that the image is horizontal. The line " ce " passes through its main point " o ". From similar triangles $SCE/$ and Sce we find that

$$Hc=(D+\Delta D) f/d$$

will be. Here $D=CE_0$ is the horizontal distance between points C and E .

$\Delta D=E_0E/$ - is the relative height adjustment of point E to point C , f - is the focal length of the photoshooting, $d=ce$ is the distance between the reference points on the image.

Find ΔD - from similar triangles, $EE_0E/$ and Soe :

$$\Delta D = (r/f)h$$

Where r - is the distance between points O and e .

After calculating the photoshooting height over point C , one can find the actual, Absolut image height:

$$Habs=Hc+Zc$$

Zc - is the height of point C .

Usually, $Habs$ purchased for one image are applied to all images in the route.

Aygül Rüstənova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
aygulrustamova77@gmail.com
UOT 638.1:619:616

YUMURTANIN KEYFİYYƏTİNİN İNKUBASIYA NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: inkubasiya yumurtası, qida yumurtası, yumurtanın keyfiyyəti, bir günlük cücələr, ətlik kross, ovoskop, duzlu məhlul

Keywords: hatching egg, food egg, egg quality, day-old chicks, broiler cross, ovoscope, salt solution

İşin məqsədi. İşimizin məqsədi yumurtanın keyfiyyətinin inkubasiya nəticələrinə təsirini öyrənməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: -yumurtaların keyfiyyətini qiymətləndirmək; - quşların embrion inkişafını ovoskop ilə qiymətləndirmək; - günlük broyler balalarını qiymətləndirmək; - yumurta inkubasiyasının nəticələrini ümumiləşdirmək.

İşimizin yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqatımızda əhali arasında tələbatı olan müasir “Ross-308” ətlik krossun birgünlük cücələrinin inkubasiyasının nəticələrinin və yumurtaların keyfiyyətinin sadə üsulları ilə qiymətləndirilməsinin arasında əlaqənin olmasıdır.

Tədqiqat 2023-cü ilin yay və payız fəslində Samux rayonunun Sarıqaya kəndindəki fərdi təsərrüfatda və Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Zoomühəndislik fakültəsinin “Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı texnologiyaları” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır.

Tədqiqatın obyektı “ROSS-308” ətlik krosların inkubasiya yumurtaları idi. Daxil olan yumurtaların ilkin qiymətləndirilməsi nəticəsində qüsurlu (mərmər, çat, xırda və s.) yumurtalar müəyyən edilib, normal yumurtalarla yanaşı, eyni inkubasiya şəraiti ilə ayrı-ayrı lotoklara (nimçələrə) qoyulub.

İnkubasiya IUP-F-45 və IUV-F-15 sənaye inkubatorlarında aparılmışdır. Yumurtanın çəkisini müəyyən etmək üçün VLTK-500 tərəzisindən istifadə edilmişdir. Təcrübə zamanı ovoskopdan istifadə edilmişdir. Yumurta formasının indeksini ölçmək üçün IM-1 indeks sayğacından, sıxlığı ölçmək üçün isə müəyyən konsentrasiyalı duz məhlullarından istifadə edilmişdir. Qabığın qalınlığını ölçmək üçün xüsusi millimeter kağızından istifadə edilmişdir.

2023-cü ilin avqust ayında, yumurtanın inkubasiyadan əvvəl keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi, çəkinin müəyyən edilməsi, indeksin və yumurtanın formasının ölçüləri, qüsurların (mərmər, xırda, çat və s.) müəyyən edilməsi vasitəsilə aparılmışdır. İnkubasiyadan əvvəl aparılan qiymətləndirmə zamanı müəyyən edilmişdir ki, yumurtalar standartların göstəricilərinə tam uyğun gəlmir.

Yumurtanın çəkisi çəkildikdə və forma indeksi ölçüldükdə məlum oldu ki, inkubasiya üçün hazırlanmış yumurta uyğun standartlara və VNİTİP göstəricilərinə tam uyğun gəlir. Lakin yumurtanın sıxlığı və qabıqlarının qalınlığı ölçüldükdə məlum olmuşdur ki, bu göstəricilər OST 10321-2003 və VNİTİP tələblərinə tam uyğun gəlmir.

Ovoskopda yoxlama inkubasiyanın 6, 11 və 18-ci günlərində aparılıb və ilk 48 saat ərzində daha çox mayasız yumurtalar və ölüm hallarının olduğu aşkar edilib. Ovoskopta yoxladıqda yumurtanı ovoskopun çıxıntısına künə hissəsindən yerləşdirmək lazımdır.

Cücələrin yumurtadan çıxması 28-29 avqust 2023-cü il tarixlərində baş tutub. Cücələrin ümumi çıxma sayı qoyulmuş 2816 yumurtadan 1887 baş (67%) olmuşdur.

İlkin bioloji nəzarət nəticələri göstərmişdir ki, cücələrin orta çəkisi 45 q, onların arasında zəif və şikəst 12 baş olmuşdur.

Tədqiqat zamanı məlum olub ki, yumurtanın keyfiyyəti cücələrin yumurtadan çıxma qabiliyyətinə təsir edir, həmçinin, yumurtanın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün inkubasiyadan əvvəl qiymətləndirmə və birgünlük cücələrin bioloji nəzarətini aparmaq vacibdir. "ROSS - 308" krossunun yumurtalarının keyfiyyətinin tam qiymətləndirilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu krossun yumurtaları yaxşı keyfiyyət göstəricilərinə malikdir, lakin həm inkubasiyadan əvvəl, həm də inkubasiya zamanı ciddi nəzarət tələb olunur və inkubasiyadan sonra da yumurtadan çıxan cücələrin bionəzarəti olunması tövsiyyə olunur.

Yumurtadan çıxan cücələrin qiymətləndirilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, keyfiyyət göstəriciləri yaxşıdır və bu həm də onunla səciyyələnir ki, yumurtadan çıxan 670 başdan sadəcə 7 baş zəif və şikəst olmuşdur.

Hesab edirik ki, istehsalatda keyfiyyətsiz yumurtaları ayrıca lotoklara ayırmalı və keyfiyyətsiz yumurtalardan çıxan cücələrin qidalanma rejimini və saxlanma şəraiti xüsusi nəzarətdə saxlanılmalıdır.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Arzu Xəlilzadə

XXI əsrdə Azərbaycanda texnologiyanın inkişafının
mədəniyyətə təsiri7

Elvira Yusifova

İnsan və vətəndaş hüquqlarının təminatı: Hüquqi dövlətin
ən ali məqsədi kimi10

Zəhra Seyidqızı

Yalan zəiflərin sığınacağıdır15

Maral Gasimova, Elnura Gasimova, Hajar Aliyeva

Typology as a special branch of linguistics22

Zümrüd Zeynalova

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan
satiralarında maarifçilik ruhu26

Yağmur Fətullazadə

Əhməd Cavadın sevgi şeirlərinin tədris xüsusiyyətləri30

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Jeyhun Gasimov

Influence of climate indicators on ecological-
geomorphological conditions in the Kura-Araz lowland34

Tural Əsgərov

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi zonasında alma bitkisinin
mikrobiotasında yayılmış əsas xəstəliklər38

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Sachli Ganiyeva, Javahir Tunja Determination of photography height in the design of horizontal aerial photography works	43
Aygül Rüstəmovə Yumurthanın keyfiyyətinin inkubasiya nəticələrinə təsirinin öyrənilməsi	46

İmzalandı: 27.02.2024
Formatı: 60/84, 1/16
H/n həcmi: 3,25 ç.v.
Sifariş: 732

<https://aem.az> saytında çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: + 994 50 209 59 68

+ 994 55 209 59 68

+ 994 12 510 63 99

e-mail: info@aem.az

